

Α.Α. ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

Α.Α. ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης πρωτοπαρουσιάζεται σάν θέμα τῆς κοινωνικῆς φιλολογίας στά ἔπη τοῦ Ὀμήρου¹ καί στήν ποίηση τοῦ Ἡσιόδου², γίνεται δέ ἓνα ἀπό τά βασικά ζητήματα τῆς κοινωνικο - πολιτικῆς, νομικῆς καί ἰδεολογικῆς προβληματικῆς τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καί δράσεως κατά τή διάρκεια τοῦ βου αἰώνα π.Χ., τοῦ αἰώνα τῶν κοινωνικο - πολιτικῶν ἀναστατώσεων καί τῆς «τυραννίας» γιά τήν ἀναδιανομή τῆς γῆς, τήν κατάργηση τῆς ὑποθήκης ἐπί τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καί γιά τή συμμετοχή ὅλων τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων στή διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους· τοῦ αἰώνα τῶν νομοθετῶν, τῶν μεγάλων κοινωνικο - πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Δράκοντα, τοῦ Σόλωνα καί τοῦ Κλεισθένη³, τῆς ποιητικῆς κοινωνικῆς φιλολογίας τοῦ Σόλωνα καί Ἀρχίλοχου καί τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας⁴. Σέ συνέχεια, ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῶν πολιτικῶν καί φιλοσοφικῶν συζητήσεων στόν 5ο αἰώνα μέ τούς τραγικούς ποιητές, τόν Ἡρόδοτο, τούς σοφιστές, τόν Σωκράτη, τόν Ἀριστοφάνη, καί κυρίως τόν 4ο αἰώνα παίρνει καθολικές οικονομικο - κοινωνικές καί πολιτικές θεωρητικές διαστάσεις στήν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνα καί στό Λύκειο τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἡ ἔννοια λοιπόν, τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ τά διαδοχικά στάδια τῆς οικονομικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς καί πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καί εἶναι διαλεκτικά συνδεδεμένη μέ τή γέννηση καί ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ καί πολι-

---

1. Βλ. André Bonnard *Civilisation grecque*. Tome I. Pages 47-48. Editions clairefontaine. Lausanne.

2. Ἔργα καί Ἡμέραι, 349-350 καί 370-372.

3. Βλ. Α. Ἀντωνάκοπουλος *Ἡ Συνεισφορά τῆς πολιτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Κλεισθένη τοῦ Ἀθηναίου εἰς τόν σχηματισμό τοῦ Κράτους*, σελ. 48-57 καί 64 κ.έ. Ἀθῆναι 1976.

4. Βλ. Α. Ἀντωνάκοπουλος *La Theorie de l'état chez Platon et Aristote*. Tome I. Pages 191-193 καί 201-234. These de doctorat d'état. Paris 1974.

τικού ὀρθολογισμοῦ. Ἐπομένως ὅταν ἀναφερόμαστε στήν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης κατά τήν κλασική ἑλληνική θεωρία δέν ἐννοοῦμε μόνο μία ἀποκλειστική κατηγορία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου (ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου ἢ ἰσονομία), ἀλλά καί μία κατηγορία τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας (ἰσοπολιτεία), τῆς φιλοσοφίας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (σχετική οἰκονομική ἰσότητα, μία κατάσταση οἰκονομικῆς ἰσορροπίας μεταξύ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας), τῆς φιλοσοφίας τῆς κοινωνιολογίας (δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δικαίωμα ἴσης ἐργασίας, κοινωνική καί πολιτική ἀνοχή, δικαίωμα ψυχαγωγίας, κ.λ.) καί τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, δηλαδή μία λειτουργία κυρίως τῆς ἐσωτερικῆς ἢ ψυχικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀτόμου πρός τήν τάξη, τήν αὐτοπειθαρχία καί τήν ὀλοκληρωτική συνοχή τῶν φυσικῶν του ἰδιοτήτων μέ σκοπό τήν ἐγκατάσταση μιᾶς ἁρμονικῆς ἐνότητας τῆς προσωπικότητάς του.

Αὕτη ἡ καθολική φιλοσοφική ἀντίληψη τῆς δικαιοσύνης, ἄγνωστη στούς διανοητές τοῦ 6ου καί 5ου π.Χ., αἰῶνα εἶναι προϊόν τῶν φιλοσοφικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τοῦ Πλάτωνα καί Ἀριστοτέλη. Πράγματι, στά μνημιώδη ἔργα τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος ὅλα τά θεμελιώδη οἰκονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ἰδεολογικά καί ἠθικά προβλήματα συγκεντρώνονται γύρω ἀπό τή λύση ἐνός κεντρικοῦ προβλήματος: ἡ δικαιοσύνη μέσα στήν κοινωνία, ἀλλά μέ διαφορετική ὅμως θεώρηση γιά τόν καθένα. Ὁ Πλάτωνας θεωρεῖ τή δικαιοσύνη σάν μία καθολική ἀρετή πού συγκροτεῖται διαλεκτικά ἀπό τρεῖς βασικές ἀρετές: τή σοφία, τό θάρρος καί τήν ἐγκράτεια· τήν ἀντιλαμβάνεται δέ σάν μία περισσότερο ἠθική κατάσταση, σάν μία ἐσωτερική - ψυχική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου, σάν κάτι τό συμφυές, τό ἔμφυτο μέ τήν ψυχή του. Ὅσον δέ ἀφορᾷ τήν ἐξωτερική συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου, δηλαδή τίς σχέσεις του μέ τούς ὑλικούς ὄρους τῆς ζωῆς καί τήν κοινωνικο - πολιτική πρακτική, ὁ Πλάτωνας τήν θεωρεῖ σάν τελείως δευτερεύουσα, ἐπιφανειακή καί χωρίς ἀνεξάρτητη ὑπαρξη⁵. Τουναντίον ὁ ρεαλιστής Ἀριστοτέλης, ἄν καί αὐτός ἀντιλαμβάνεται τή δικαιοσύνη ὅπως καί ὁ Πλάτωνας ὑπό δύο ὄψεις: μία ἠθική ἐσωτερική καί μία ἐξωτερική - ὑλική, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐξωτερική - ὑλική μορφή τῆς δικαιοσύνης εἶναι πρωταρχικῆς σπουδαιότητος σέ σχέση μέ τήν ἐσωτερική - ψυχική μορφή τῆς δικαιοσύνης, γιατί ἔχει μέγιστη σημασία γιά τήν καθημερινή οἰκονομική καί κοινωνική ζωή τῶν ἀνθρώπων μ' ὅλες τίς ἀρετές τους καί τίς ἀδυναμίες τους μέσα στό ὑπάρχον κοινωνικό καθεστῶς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων,

5. *Πολιτεία* 443c-444 a καί 589 a.

ἐπειδή ἀμβλύνει τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις καί σκοπεύει στό γενικό συμφέρον, στό κοινό ἀγαθό⁶.

Εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ρεαλιστική ἔννοια τοῦ ἀριστοτελικοῦ δυϊσμοῦ τῆς δικαιοσύνης πού ἐλκύει τό ἀποκλειστικό ἐνδιαφέρον τῆς παρούσας μελέτης, γιατί ὁδηγεῖ στήν ἔρευνα καί κατανόηση τῆς θεωρίας τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης πού εἶναι μία σημαντική θεωρητική καί πρακτική συνεισφορά τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου στήν πολιτική ἐπιστήμη, στή γενική θεωρία τοῦ κράτους καί τοῦ δικαίου, στήν κοινωνιολογία καί στή φιλοσοφία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Γιά τή μεθοδολογική δέ συνοχή καί διαλεκτική ἐνότητα τῆς ἀναλύσεώς μας τή διαιροῦμε σέ δύο τίτλους: I) Ἡ γενική ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καί εἰδικά τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης στόν Ἀριστοτέλη, II) Ἡ κοινωνική καί πολιτική σημασία τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης.

I. Η ΓΕΝΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἡ ἐννοιολογική βάση τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τή «δικαιοσύνη» εἶναι ὁ δυϊστικός ὀρισμός τοῦ «δικαίου» πού μᾶς δίνει ὁ φιλόσοφος: «δίκαιο» εἶναι ὅτι εἶναι σύμφωνο μέ τό «νόμο» καί τήν «ἰσότητα», δηλαδή πραγματοποιεῖ τήν «ἰσότητα», «ἄδικο» εἶναι ὅτι δέν εἶναι σύμφωνο μέ τό «νόμο» καί τήν «ἰσότητα»⁷.

Ἐπομένως τό «δίκαιο» καί ἡ «δικαιοσύνη» εἶναι καθολικές, ὀλικές ἔννοιες μέ δυϊστικό χαρακτήρα πράγμα πού ὁδηγεῖ στό ἀριστοτελικό συμπέρασμα ὅτι τό δίκαιο συγκροτεῖται ἀπό δύο στοιχεῖα, ἓνα τυπικό καί ἓνα ὑλικό - οὐσιαστικό: ἀπό ἓνα στοιχεῖο τυπικό γιατί τό δίκαιο θεμελιώνεται ἐπί τοῦ νόμου σάν νόμο, ἐπί τοῦ νόμου ὑπό τήν καθαρή τυπική του μορφή ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποιότητα τοῦ περιεχομένου του, καί ἀπό ἓνα στοιχεῖο ὑλικό - οὐσιαστικό γιατί τό δίκαιο πραγματοποιεῖ τήν ἰσότητα, δηλαδή αὐτό πού κυρίως συγκροτεῖ τό δίκαιο εἶναι ἡ ὑπόσταση τοῦ περιεχομένου του σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἰσότητας καί ὄχι ὁ τύπος τῆς πηγῆς τοῦ δικαίου, ὄχι ὁ νόμος σάν νόμος ἔστω καί ὑπό τήν πλέον ἀξημένη τυπική του ἰσχύν.

Ἡ προοπτική ὅμως τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται ἀποφασιστικά πρός τό περιεχόμενο τοῦ νόμου, δηλαδή πρός τήν ἀρχή τῆς ἰσότητας ἢ τῆς ἀντι-

6. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1129b – 1130b 35. *Πολιτικά* 1283a 38-39.

7. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1129a 33-34 καί 1129b 1 καί *Magna Moralia* 1193b 1-2 καί 12-15 καί 19-20.

κειμενικῆς δικαιοσύνης, τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς συνανθρώπους του, πρὸς τοὺς ἄλλους⁸ σάν συστατικό στοιχεῖο κάθε εἶδους δικαιοσύνης καὶ κάθε εἶδους δικαίου, λοιπὸν κάθε εἶδους «νομιμότητας». Ἐπομένως τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης εἶναι τὸ πεδίο τοῦ ἀδίκου ἀνθρώπου πού δέν σέβεται τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, τοῦ πλεονέκτη ἀνθρώπου πού θέλει διαρκῶς νά ἀποκτᾶ περισσότερα ὑλικά ἀγαθά, πλοῦτο, τιμές καὶ δύναμη⁹, δηλαδή μόνιμη προσπάθεια τοῦ ἀδίκου ἀνθρώπου εἶναι ἢ παρ' ἀξίαν ἀπόκτηση τοῦ μεγαλύτερου ἀγαθοῦ, καὶ ὅταν κινδυνεύει ἐξ οἴασδήποτε αἰτίας τοῦ δυνατοῦ μικρότερου κακοῦ¹⁰ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν τύχη τῶν συνανθρώπων του.

«Αὐτὴ ἡ φαινομενολογία τοῦ ἀδίκου ἀνθρώπου σάν ἄπληστου, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ στάση του καὶ τὴ δραστηριότητά του, θέτει μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια τοὺς ὑποκειμενικούς καὶ ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς γεννήσεως αὐτοῦ πού ὀνομάζεται κοινωνικό πρόβλημα τοῦ ὁποίου ὁ πυρήνας συνίσταται ἀκριβῶς στὸν τρόπο διανομῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν βαρῶν μεταξύ τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας»¹¹. Ὁ ἀντικειμενικός λοιπὸν σκοπὸς τοῦ νόμου εἶναι τὸ κοινὸ ἀγαθόν, τὸ κοινὸ συμφέρον¹², ἡ παραγωγή καὶ ἡ διατήρηση τοῦ «εὖ ζῆν» μ' ὅλα τὰ στοιχεῖα πού τὸ συγκροτοῦν μέσα στὴν πολιτικὴ κοινωνία¹³. Ἡ δικαιοσύνη συνεπῶς εἶναι μία πλήρης ἀρετὴ – «...μέσα στὴ δικαιοσύνη ὑπάρχει κάθε ἀρετὴ»¹⁴ – ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι, ὄντας ἡ ὀλικὴ πραγματοποίηση τοῦ νόμου, ἀφορᾷ κυρίως τίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς συνανθρώπους του¹⁵. Ἐπομένως ὁ πλέον δίκαιος καὶ τέλειος ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος πού εἶναι ψυχικά ἐνάρετος καὶ δίκαιος πρὸς τοὺς ἄλλους, τοὺς συνανθρώπους του, γιὰ αὐτό, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι πολὺ δύσκολο ἔργο¹⁶. Δηλαδή αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη δέν εἶναι μέρος τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ ἀρετὴ, καὶ τὸ ἀντίθετό της, ἡ ἀδικία, δέν εἶναι μέρος τῆς φαυλότητος ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ φαυλότητα¹⁷. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν – κατὰ τὸν Σταγειρίτη – ἡ διαφορὰ μεταξύ ἀρετῆς καὶ δικαιοσύνης; Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἀρετὴ, ἀλλὰ ἡ οὐσία τῆς δικαιοσύνης

8. Ἠθικά Νικομάχεια 1129b. 25 — 1130a. 9.

9. Ἠθικά Νικομάχεια 1129b 1-10. Ρητορικὴ 1316a 15... κ.έ.

10. Ἠθικά Νικομάχεια 1131b 20-24 καὶ 1134a 6-10.

11. K. Despotopoulos Les concepts du Juste et de Justice selon Aristote. Pag. 290. In *Archives de philosophie du droit*. Tome XIV. Paris 1969

12. Ἠθικά Νικομάχεια 1129b 15.

13. Ἠθικά Νικομάχεια 1129b 18-19.

14. Θεόγνις 147.

15. Ἠθικά Νικομάχεια 1129b 26-28.

16. Ἠθικά Νικομάχεια 1130a 7-8.

17. Ἠθικά Νικομάχεια 1130a 9-10.

δέν είναι ίδια με την ουσία της ἀρετῆς· όταν ἡ ἀρετή ἀφορᾷ τις σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου με τούς συνανθρώπους του είναι δικαιοσύνη, και όταν είναι μία ὀρισμένη ἀπλή καί καθαρὴ προδιάθεση (ἔξη) εἶναι τότε ἀρετή¹⁸.

Γιὰ τόν Ἀριστοτέλη ὅμως ὑπάρχουν δύο εἶδη δικαιοσύνης: ἡ δικαιοσύνη πού προσανατολίζει τὰ μέλη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἠθικὴ ὀλοκλήρωση καί ἔχει σάν πεδίο ἐφαρμογῆς τὸ «σπουδαῖο» ἄνθρωπο, δηλαδή τόν ψυχικά γενναῖο ἄνθρωπο (πρόκειται μᾶλλον γιὰ μία οὐτοπικὴ μορφή τῆς δικαιοσύνης), καί ἡ δικαιοσύνη πού ἀφορᾷ ἰδίως τὴ συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου πρὸς τὰ ὑλικά – ἐξωτερικά ἀγαθὰ καί τὴ σωματικὴ του ἀσφάλεια καί προστασία (εἶναι ἡ ρεαλιστικὴ κοινωνικὴ δικαιοσύνη). Τὸ πρῶτο εἶδος τῆς δικαιοσύνης εἶναι – κατὰ τὸ φιλόσοφο – ἡ «γενικὴ ἢ ὀλικὴ δικαιοσύνη»¹⁹ (ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ πλατιά ἔννοια) καί τὸ δεύτερο εἶδος εἶναι ἡ «ἰδιαίτερη ἢ μερικὴ δικαιοσύνη»²⁰ (ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ στενὴ ἔννοια). Τὸ δὲ δίκαιο πού ἀνταποκρίνεται στὴν «ὀλικὴ δικαιοσύνη» τὸ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης «νόμιμο δίκαιο», δηλαδή σύμφωνο πρὸς τὸ νόμο, καί τὸ δίκαιο πού ἀνταποκρίνεται στὴν «ἰδιαίτερη δικαιοσύνη» τὸ ὀνομάζει «δίκαιο ἴσο», δηλαδή σύμφωνο με τὴν ἰσότητά· εἶναι τὸ δίκαιο πού ἀφορᾷ τὴν συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ ὑλικά ἐξωτερικά ἀγαθὰ²¹ καί τὴ σωματικὴ του ἀσφάλεια²². Τὸ δεύτερο αὐτὸ εἶδος τοῦ δικαίου – «τὸ δίκαιο τῆς ἰσότητος» – πού μπορούμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε καί «ἰδιαίτερο δίκαιο», γιὰτὶ ἀνταποκρίνεται στὴν «ἰδιαίτερη δικαιοσύνη», τὸ διαιρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης σὲ «δίκαιο διανεμητικὸ ἢ νεμητικὸ» καί σὲ «δίκαιο διορθωτικὸ ἢ ἐπανορθωτικὸ»²³. Εἶναι δὲ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀριστοτελικὴ διάκριση τοῦ «ἰδιαιτέρου δικαίου» πού προέρχονται οἱ ὅροι «διανεμητικὴ ἢ νεμητικὴ δικαιοσύνη» καί «διορθωτικὴ ἢ ἐπανορθωτικὴ δικαιοσύνη».

Ἡ διορθωτικὴ ἢ ἐπανορθωτικὴ δικαιοσύνη εἶναι ἐκείνη πού ἐπανορθώνει τὴ ζημιὰ στὶς ἰδιωτικὲς συναλλαγές (συναλλάγματα κατὰ τόν Ἀρι-

18. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1130a 10-13.

19. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1129b 11-1130a 13.

20. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1130a 14-1130b 5 καί 1130b 5-1131a. 8

21. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1130b 8-18. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος: *Les concepts de juste et de justice selon Aristote*. Page 304.

22. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1130 b 2 καί 1130b 32. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος *Les concepts de juste et de justice selon Aristote*. Pages 301 καί 307.

23. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1131b 27-28, καί 1132b 24 καί 1131b 25 καί 1132b 24-25 καί 1132b 18. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *Les concepts de Juste et de Justice selon Aristote*. Pages 294 καί 306, 307. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Magna Moralia* (1193 b. 20-23) καί στὰ *Τοπικά* (143b 16) δέν προβαίνει σὲ καμία διάκριση τοῦ «ἰδιαιτέρου δικαίου» καί δέν ἀναγνωρίζει παρά μόνο τὸ «διανεμητικὸ δίκαιο». Εἶναι στὸ V Βιβλίον στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* πού κάνει τὴ διάκριση σὲ διανεμητικὸ καί διορθωτικὸ δίκαιο.

στοτέλη). Αὐτή ἡ μορφή δικαιοσύνης περιλαμβάνει τίς ἰδιωτικές συναλλαγές πού διακρίνονται σέ ἐκούσιες καί ἀκούσιες: ἐκούσιες εἶναι ἡ ἀγοραπωλησία, ἡ μίσθωση, ἡ ἐγγύηση, τό δάνειο, ἡ παρακαταθήκη, ἡ μίσθωση ἔργου, καί ἀκούσιες εἶναι ἡ κλοπή, ἡ μοιχεία, ἡ ἀνθρωποκτονία, ἡ ψευδομαρτυρία, ἡ ληστεία, ἡ παράνομη κατακράτηση, ὁ ἀκρωτηριασμός, ἡ προσβολή, ἡ ἐξύβριση, ἡ|δυσφήμιση. Ἡ διορθωτική, λοιπόν, δικαιοσύνη ἐπεμβαίνει εἴτε στίς ἐκούσιες εἴτε στίς ἀκούσιες συναλλαγές πού ἀπαριθμεῖ ὁ Ἄριστοτέλης. Ἡ διαφορὰ ὅμως μεταξύ ἐκουσίων καί ἀκουσίων συναλλαγμάτων συνίσταται στό ὅτι στήν περίπτωση τῶν ἐκουσίων συναλλαγμάτων ἡ συναλλαγή εἶναι ἐθελοντική καί ἡ ἀδικία ἐμφανίζεται – ὅπως καί στή σύγχρονη νομοθεσία – εἴτε σάν ἀθέτηση ἐκπληρώσεως τῆς συμβάσεως εἴτε σάν πταῖσμα· ἐπομένως ὁ σκοπός τοῦ δικαστῆ δέν εἶναι ἡ ποινική τιμωρία ἀλλά ἡ ἐπανόρθωση τῆς ζημίας (ἀποζημίωση). Στήν περίπτωση ὅμως τῶν ἀκουσίων συναλλαγμάτων, πού εἶναι ποινικά ἀδικήματα καί ἡ συναλλαγή δέν εἶναι ἐθελοντική, καί τά ὅποια – σύμφωνα μέ τήν τρέχουσα νομοθεσία μας – ὑπάγονται στήν ποινική διαδικασία, δέν ἐπεμβαίνει μόνο ὁ ποινικός δικαστής ἀλλά καί ἡ ἀστική δικαιοσύνη σ' ὅτι ἀφορᾷ τήν ἐκ τοῦ ποινικοῦ ἀδικήματος προκληθεῖσα ζημία, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό τελευταῖο, δηλαδή τήν ἀστική διαφορὰ καί τήν προκληθεῖσα ζημία, καί ὄχι τό ποινικό ἀδίκημα, πού ἀντιμετωπίζει ὁ Ἄριστοτέλης μέ τή διορθωτική ἢ ἐπανορθωτική δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τήν ἑλληνική κλασική νομική πρακτική²⁴.

Ἐνῶ ἡ διορθωτική ἢ ἐπανορθωτική δικαιοσύνη ρυθμίζει τίς ἰδιωτικές σχέσεις, ἡ διανεμητική ἢ νεμητική δικαιοσύνη, ὅπως θά παρατηρήσουμε ἀμέσως, ρυθμίζει τίς σχέσεις δημοσίου συμφέροντος καί ἀποτελεῖ τήν πεμπουσία τῆς ἀριστοτελικῆς κοινωνιολογίας καί πολιτειολογίας γιατί οἱ πηγές της εἶναι βαθιά ριζωμένες μέσα στή ζωή τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, μέσα στή δημόσια ζωή. Πράγματι ἡ βάση τῆς διανεμητικῆς, καθὼς καί τῆς διορθωτικῆς δικαιοσύνης εἶναι ὁ κοινός, κανονικός μέσος ἄνθρωπος καί οἱ ὕλικές ἐξωτερικές σχέσεις του μέ τούς συνανθρώπους του καί μέσα στά πλαίσια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Δηλαδή ἐνῶ τό πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς «ὀλικῆς δικαιοσύνης» εἶναι γενικό καί ἔχει σάν περιεχόμενο τήν ἀπόλυτη ἰσότητα καί σάν ἀντικείμενο τό «σπουδαῖο ἄνθρωπο», τόν ἰδεώδη κοινωνικό τύπο ἀνθρώπου, πού εἶναι κάτι ἄν ὄχι τό ἀνύπαρκτο ἀλλά τό ἐξαιρετικά σπάνιο, τό πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς «ἰδιαίτερης δικαιοσύνης», πού ἀποτελεῖται ἀπό τή διανεμητική καί διορθωτική δικαιοσύνη, εἶναι περιορι-

24. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1131a 1-8. Βλ. David Ross *Aristote.*, Pages 296-297. Collection la chouette de Minerve. Paris. 1971.

σμένο στά ύλικά – έξωτερικά άγαθά καί ἔχει σάν περιεχόμενο τή σχετική ισότητα καί σάν ἀντικείμενο τό «μή σπουδαῖο ἄνθρωπο», ἐπομένως ἔχει σάν ἀντικείμενο τόν κοινό - κανονικό - μέσο ἄνθρωπο, πού πραγματικά ὑπάρχει, ἢ τούς κοινούς - κανονικούς - μέσους ἄνθρώπους πού συγκροτοῦν τή συντριπτική πλειοψηφία τῆς κοινωνίας καί οἱ ὅποιοι ἔχουν συνείδηση ὅτι ἡ κυριαρχούσα διάσταση τῆς κοινωνικῆς τους ὑπάρξεως εἶναι κυρίως τά ύλικά άγαθά καί τά ἄλλα έξωτερικά άγαθά ὀργανωμένα μέ βάση τή θεσμοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπομένως ἡ οὐσία τῆς ὀλικῆς, καθολικῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ οὐτοπία τῆς «ἀπόλυτης ισότητας» καί ὁ οὐτοπικός «σπουδαῖος ἄνθρωπος», ἐνῶ ἡ οὐσία τῆς «ἰδιαίτερης δικαιοσύνης» εἶναι ὁ κοινός - κανονικός ἄνθρωπος καί ἡ ρεαλιστική «δυνατή ἢ σχετική ισότητα» πού τό κράτος διά τοῦ νόμου μπορεῖ νά ἐξασφαλίσει ἢ πρέπει νά τείνει νά ἐξασφαλίζει. Ὁ Ἄριστοτέλης λοιπόν ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ κοινωνική δικαιοσύνη πού βασίζεται στήν «ἀπόλυτη ισότητα», ὄντας οὐτοπική, εἶναι ἀπραγματοποίητη μέσα στά πλαίσια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας πού ἱστορικά ὑπάρχει, ἀλλά ἀναγνωρίζει ἐπίσης ὅτι τό κράτος μπορεῖ νά ἐξασφαλίσει μία «σχετική ισότητα», δηλαδή τό κράτος ἔχει τό καθῆκον νά ἐξασφαλίζει μία ὀρισμένη ἀναλογία εὐημερίας πού νά πλησιάζει τήν ισότητα, ἀνακουφίζοντας ἔτσι μεγάλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τό ἄλγος πού προκαλεῖ ἢ προκλητικά ἄνιση διανομή τοῦ κοινωνικοῦ εἰσοδήματος. Εἶναι λοιπόν πού ἀπ' αὐτό τό συλλογισμό ὁ Ἄριστοτέλης καταλήγει στήν ἔννοια τῆς «διανεμητικῆς δικαιοσύνης», εἶδος κοινωνικῆς δικαιοσύνης πού συνυπάρχει μέ τόν ἀναλογικό δίκαιο τρόπο πού τό κράτος ὀφείλει νά ρυθμίζει τά ἰδιωτικά συμφέροντα καί νά διανέμει τά ύλικά - έξωτερικά άγαθά. Συνεπῶς ἡ διανεμητική δικαιοσύνη συνίσταται στήν ἀναλογική διανομή τοῦ ύλικοῦ πλοῦτου, τῶν προνομίων καί τῶν τιμῶν σύμφωνα μέ τή προσωπική ἀξία τῶν πολιτῶν²⁵: ἐάν οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι, δηλαδή ἴσης ἀξίας, τά μερίδιά τους θά εἶναι ἴσα, ἐάν οἱ πολίτες εἶναι ἄνισοι, δηλαδή ὄχι ἴσης ἀξίας, τά μερίδιά τους θά εἶναι ἄνισα· τό δίκαιο συνεπῶς συνίσταται στήν ἄνιση μεταχείριση τῶν ἄνισων πραγμάτων, δηλαδή ἡ διανεμητική δικαιοσύνη δέν συνίσταται οὔτε μέσα στήν «ἀπόλυτη ἀνισότητα» οὔτε μέσα στήν «ἀπόλυτη ισότητα»²⁶, γιατί καί τά δύο εἶναι ἄκρα καί τά ἄκρα περιέχουν τήν ἀνισότητα καί τήν ἀδικία. Ἡ κοινωνική ισότητα, κατά τόν Ἄριστοτέλη, εἶναι λοιπόν μία σχετική - μέση ισότητα σύμφωνα μέ τήν ἀξία τοῦ καθενός, χωρίς ὅμως αὐτό νά σημαίνει πῶς ὁ ἄνθρωπος τῆς μικρότερης ἀξίας πρέπει νά στερεῖται εὐημερίας ἢ ὁ ἄνθρω-

25. Ἡθικά Νικομάχεια 1131a 10 - 1131b 9. Πολιτικά 1301b 26-38.

26. Ἡθικά Νικομάχεια 1131b 10 - 1132b 20.

πος τῆς μεγαλύτερης ἀξίας πρέπει νά ἀπολαμβάνει προκλητική εὐημερία, δηλαδή ὅταν ἡ διανομή πραγματοποιεῖται σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἀναλογίας ἢ δικαιοσύνη πρέπει νά διαφυλάσσεται μέ κάθε θυσία. Γι' αὐτόν τό λόγο ἕνα δίκαιο κράτος πρέπει νά καταργεῖ τά ἄκρα καί νά ὀδηγεῖ τά πράγματα στίς δίκαιες ἀναλογίες τους, στό μέσον²⁷, γιατί ἡ πραγματική ἰσότητα εἶναι τό μέσον πού βρίσκεται σέ ἴση ἀπόσταση μεταξύ τῶν δύο ἄκρων· τά ἄκρα εἶναι ἡ ἀνισότητα καί ἡ ἀδικία, καί τό μέσον εἶναι ἡ ἰσότητα. Ἡ διανεμητική ἐπομένως λειτουργία τοῦ κράτους συνίσταται στό νά βρίσκει τό μέσο ὄρο πού εἶναι ἡ κοινωνική ἰσότητα καί ἡ ὁποία τοποθετεῖται πάντα μεταξύ τῶν δύο ἄκρων πού εἶναι ἡ κοινωνική ἀδικία. Εἶναι λοιπόν προφανές ὁ κοινωνικο - πολιτικός ρόλος τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης γιά τήν οἰκονομική σταθερότητα, τήν κοινωνική γαλήνη καί τήν πολιτική ὁμαλότητα, δηλαδή ἡ θεωρία τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης²⁸ τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει μία ὀρισμένη κοινωνικο - πολιτική σημασία, θέμα τό ὁποῖο θά ἐξετάσουμε ἀμέσως.

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Ἡ ποιοτική διαφορά ἀνάμεσα στήν πόλη-κράτος καί στίς ἄλλες μορφές πολιτικῆς ὀργανώσεως συνίσταται στήν αὐτάρκεια, δηλαδή ἡ πόλη-κράτος εἶναι μία κοινωνική καί πολιτική ὀργάνωση ὅπου ὅλες οἱ ὑλικές καί ἠθικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ἱκανοποιοῦνται διά τῆς αὐτάρκειας τοῦ κράτους²⁹.

Γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἡ πόλη-κράτος, κατά τήν γενετική³⁰ περί κράτους θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, εἶναι προϊόν μιᾶς ποσοτικῆς καί ποιοτικῆς ἀναπτύξεως, ἡ αὐτάρκεια λοιπόν δέν εἶναι μόνο ἡ κατάληξη ἀλλά καί ἕνας σκοπός μιᾶς αἰτιοκρατικῆς φυσικῆς ἐξελίξεως, χωρίς ὅμως αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι καί ὁ τελικός σκοπός τοῦ κράτους· ὁ τελικός σκοπός τοῦ κράτους εἶναι τό «εὖ ζῆν»³¹, ἐνῶ ἡ αὐτάρκεια σάν σκοπός προηγεῖται τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, εἶναι ἡ ἀναγκαία του προϋπόθεση, δηλαδή ἡ αὐτάρκεια εἶναι ἕνα στοιχεῖο τοῦ «εὖ ζῆν» καί ὑπό αὐτή τήν ἔννοια περιέχεται στό τελικό

27. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1131a 10-1131b 9.

28. Βλ. Α. Ἀντωνικόπουλος. *La theorie de l'état chez Platon et Aristote*. Tome II pages 359-361. These de doctorat d'état. Paris. 1974.

29. *Πολιτικά* 1280b 34.

30. *Πολιτικά* 1252a 25-1253 a 30.

31. *Πολιτικά* 1280b 39.

σκοπό του κράτους³². Συνεπώς ο άνθρωπος δέν είναι μόνο ένα «κοινωνικό ὄν» πού ἀναζητεῖ καί ἐπιδιώκει τήν κοινωνική ζωή, ἀλλά εἶναι ἐπίσης καί ένα «πολιτικό ὄν»³³ πού ἀναζητεῖ καί ἐπιδιώκει τήν πολιτική ζωή, τήν πόλη-κράτος, ἡ ὁποία περιέχει τήν ὑλική καί ἠθική αὐτάρκεια: «ἡ κοινωνία τοῦ «εὖ ζῆν» γιά τίς οἰκογένειες καί γιά τά ἔθνη εἶναι – κατά τό φιλόσοφο – μιὰ ἐνάρετη καί αὐτάρκης ζωή»³⁴. Νά γιατί μιὰ ἀπό τίς κύριες φροντίδες τοῦ κράτους πρέπει νά εἶναι ἡ ἀρετή γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ «εὖ ζῆν», πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι ἕνας ἀπαραίτητος ὄρος, ὄχι ὅμως καί ὁ μοναδικός, γιά νά φθάσουμε στό «εὖ ζῆν», πού εἶναι ὁ βασικός σκοπός κάθε ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Πράγματι κατά τήν ἀριστοτελική ἀντίληψη, θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ «εὖ ζῆν» εἶναι ἡ ἀρετή καί ἡ δικαιοσύνη, ἀλλά κατά τήν ἔννοια ὅμως τῆς «ἰδιαίτερης ἢ ὑπό στενή ἔννοια δικαιοσύνης» εἶναι ἀναγκαῖα καί ἡ ἀναφορά στά ὑλικά –ἐξωτερικά ἀγαθά³⁵ γιά τήν ἐδραίωση τοῦ «εὖ ζῆν». Δηλαδή τό «εὖ ζῆν», εἶναι ἀφ' ἑνός ἡ «εὐπραξία», τό «εὖ πράττειν» καί ἀφ' ἑτέρου ἡ «εὐτυχία», ἡ «εὐημερία», ἡ «εὐετηρία»: μέ τούς ὄρους «εὐπραξία», «εὖ πράττειν» ἐννοοῦμε τό «εὖ ζῆν», θεμελιωμένο ἐπί τῆς ἠθικῆς ἐσωτερικῆς - ψυχικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ μέ τούς ὄρους «εὐτυχία», «εὐημερία», «εὐετηρία» ἐννοοῦμε τό «εὖ ζῆν» ἐδραιωμένο ἐπί τῆς ὑλικῆς εὐημερίας καί τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀτόμου πρὸς τά ἐξωτερικά ἀγαθά³⁶.

Τά συστατικά λοιπόν στοιχεῖα τοῦ «εὖ ζῆν», πού προστατεύονται ἀπό τό δίκαιο, εἶναι οἱ διάφορες ἀρετές³⁷ καί τά ἐξωτερικά ἀγαθά, πού παράγονται καί ἀποκτιοῦνται ἀπό τήν ἰδιωτική καί κοινωνική πρωτοβουλία τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Τό δίκαιο, συνεπώς, δέν περιορίζεται μόνο στή δημιουργία καί θεμελίωση τοῦ «εὖ ζῆν» ἀλλά καί στή διαφύλαξή του καί περιφρούρησή³⁸ του, γιατί πολλές φορές ἡ κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀρνητική. Ἐν πάσει περιπτώσει αὐτή ἡ διπλή λειτουργία τοῦ δικαίου, σάν διανεμητικό καί διορθωτικό δίκαιο ἐδραιώνει τό «εὖ ζῆν» καί τό συνδέει διαλεκτικά μέ τήν πολιτική κοινωνία. Δηλαδή ἡ διπλή αὐτή λειτουργία τοῦ δικαίου δέν ἀναφέρεται ἀπλῶς καί μόνο στήν ἠθική ἐσωτερική - ψυχική κατάσταση τοῦ ἀτόμου ἀνεξάρτητα ἀπό τή συμμετοχή του

32. Βλ. Κ. Τσάτσος *La philosophie sociale des grecs anciens*, page 262. Les editions Nagel, collection Pensée. Paris. 1971.

33. *Πολιτικά* 1253 a 3.

34. *Πολιτικά* 1280 b 33.

35. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1099 a 31-1099b. 9 καί 1153b 1-36

36. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *Les concepts de Juste et de Justice selon Aristote*. Note 2 page 303.

37. *Protreptique* b 93-95. *Ρητορική* 1.5.1360 b 19-26.

38. *Τοπικά* 149b. 33. *Ρητορική* 1366 a 36-37.

στήν κοινωνία, αλλά τουναντίον αναφέρεται κυρίως καί στήν κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου, πράγμα πού βεβαιώνει τούς κοινωνιολογικούς καί ἀνθρωπολογικούς προσανατολισμούς τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μέ τούς ὁποίους ὁ ἀνθρώπος εἶναι κύρια καί ἀποκλειστικά ἓνα κοινωνικό ὄν, γιατί ὁ ἀνθρώπος ἔξω ἀπό τήν κοινωνία δέν εἶναι παρά ἓνα τέρας γιά τό καλύτερο καί τό χειρότερο³⁹, ἓνα τέρας ἢ ἓνας Θεός⁴⁰.

Κατά τήν ἀριστοτελική λοιπόν κοινωνιολογία καί πολιτειολογία ὁ ἀνθρώπος εἶναι συγχρόνως ἓνα οἰκονομικό⁴¹, κοινωνικό καί πολιτικό ὄν, ἡ δικαιοσύνη ὑπάρχει καί ἐκδηλώνεται πραγματικά μέσα στίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μέ τούς συνανθρώπους του καί εἶναι μία κοινωνική ἀρετή⁴², ἄρα ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἀπό τή φύση της κοινωνική. Ἡ δικαιοσύνη γιά τόν Σταγειρίτη φιλόσοφο εἶναι ἐπομένως ἡ δικαιοσύνη ἐπί τῆς γῆς, πού ἐμφανίζεται ἰδίως στήν ἀναλογική διανομή τῶν ἀγαθῶν καί τῶν τιμῶν, στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας μέσα στήν κοινωνία⁴³, στίς κοινωνικές καί πολιτικές σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου τό ἄτομο δείχνει τήν ἠθική του διάθεση γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ «κοινοῦ ἀγαθοῦ».

Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπόν εἶναι ὁ πρῶτος θεωρητικός πού δίνει ρεαλιστικές κοινωνικές διαστάσεις στή δικαιοσύνη, ἀποκαλύπτει τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν μεταξύ κράτους, κοινωνίας, πολιτικῆς ἐξουσίας καί δικαιοσύνης καί ἐρευνᾷ ἂν ἡ κοινωνική δικαιοσύνη μπορεῖ νά εἶναι πραγματοποιήσιμη μέσα στά πλαίσια τοῦ πολιτικοῦ κράτους καί τοῦ καθεστώτος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Προκύπτει συνεπῶς ὅτι ἡ διανεμητική δικαιοσύνη δέν εἶναι μία ἀφηρημένη ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς κοινωνιολογίας, ἀλλά μᾶλλον προϊόν τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν ἐρευνῶν τοῦ φιλοσόφου γιά τίς αἰτίες τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς κρίσεως τῶν ἐλληνικῶν πόλεων - κρατῶν τοῦ 4ου αἰῶνα καί τήν ἐξεύρεση οἰκονομικῶν μέτρων καί πολιτικῶν λύσεων γιά τήν ἀποκατάσταση μιᾶς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ὅμοιας μέ ἐκείνη τοῦ 5ου αἰῶνα. Πράγματι ὁ 5ος αἰῶνας ἦταν στά μάτια τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καί διανοητῶν ὁ αἰῶνας τῆς οἰκονομικο - κοινωνικῆς ἰσορροπίας καί πολιτικῆς σταθερότητας, ὁ αἰῶνας τῆς ὑλικῆς εὐημερίας τῶν μεσαίων καί μικροαστικῶν στρωμάτων, δηλαδή τῶν μεσαίων καί μικρῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς· τά στρώματα δέ αὐτά, πού ἀποτελοῦσαν τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία τῶν πολιτῶν, ἦταν ἡ κοινωνική, πολιτική καί ἰδεολογική ἔπαλξη τῆς γενικῆς κοινωνικῆς εὐημερίας καί τῆς ἐνότητας

39. Πολιτικά 1253 a 3-4. Ἠθικά Νικομάχεια 1169b 18-19.

40. Πολιτικά 1253 a 28-29.

41. *Ethique à Eudème* VII 10.1242. a 23-26.

42. Πολιτικά 1283 a 38-40.

43. Ἠθικά Νικομάχεια 1130 a 35-40.

τῆς πόλεως - κράτους. Εἶναι ἐπομένως φυσικό στίς φιλοσοφικές καί πολιτειολογικές ἀναζητήσεις καί συζητήσεις τοῦ 5ου αἰῶνα νά προβάλουν σέ πρῶτο πλάνο μᾶλλον μονομερῆ ζητήματα ὑπερδομῆς ὅπως τά θέματα τῆς φύσεως τοῦ νόμου, τοῦ πολιτεύματος, τοῦ συντάγματος καί τῆς ἰδεολογίας, ἐνῶ θέματα ὑποδομῆς ὅπως οἰκονομικά θέματα καί τό ζήτημα τῶν κοινωνικῶν τάξεων οὔτε κἀν ἀντιμετωπίζονταν. Εἶναι μόνον διαρκούντος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὅπου ἡ οἰκονομική κρίση ἄρχισε νά παίρνει ἀνησυχητικές διαστάσεις καί νά κλονίζει τά θεμέλια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, πού ἔχουμε τίς πρῶτες ἔρευνες ἐπί συνθέτων θεμάτων ὑποδομῆς καί ὑπερδομῆς, ἔρευνες πού ἀποκορυφώνονται τόν 4ο αἰῶνα στήν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνα καί τό Λύκειο τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶναι ἱστορικά βέβαιο ὅτι τά ζητήματα τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι ἀσυγκρίτως περισσότερο σύνθετα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ 5ου αἰῶνα, δηλαδή εἶναι συγχρόνως οἰκονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ἰδεολογικά καί ἠθικά γιά τούς ἀκόλουθους λόγους: Πρῶτο ἡ ἀνησυχία καί ἀβεβαιότητα γιά τό μέλλον τῆς πόλεως - κράτους πού παρήκμαζε συνεχῶς, καί δεύτερο ἡ οἰκονομική καταστροφή τῶν μεσαίων καί μικροαστικῶν στρωμάτων δημιούργησαν ἕνα ἔντονο ἐρευνητικό καί θεωρητικό ἐνδιαφέρον γιά τά οἰκονομικά καί κοινωνιολογικά ζητήματα καί ἔθεσαν τά πρῶτα ἐπιστημονικά ἐρωτήματα γιά τίς σχέσεις πού συνδέουν τήν οἰκονομική κρίση μέ τήν κοινωνικο - πολιτική ἀστάθεια, καί συνεπῶς τήν ἀναζήτηση τρόπων καί μεθόδων γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς γενικῆς κρίσεως. Εἶναι σ' αὐτό τό σημεῖο πού βρίσκεται ἡ πρωτοτυπία τῶν κοινωνικῶν ἐρευνῶν τοῦ 4ου αἰῶνα σέ σχέση μέ τόν 5ο αἰῶνα, ἐρευνῶν πού ὀδήγησαν στή δημιουργία ἀπό τόν Πλάτωνα καί Ἀριστοτέλη μιᾶς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς θεωρίας καί πολιτικῆς φιλοσοφίας μέ διαρκεῖς καί κάθε εἶδους ἐπιστημονικές καί ἰδεολογικές προεκτάσεις, πού ἐπηρέασαν διά μέσου τῶν αἰῶνων τήν κοινωνικο - πολιτική σκέψη καί ἐξακολουθοῦν νά τήν ἐπηρεάζουν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Μποροῦμε λοιπόν νά ὑποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἑλληνικός κλασικός 4ος αἰῶνας εἶναι ὁ μέγας αἰῶνας τῆς γεννήσεως τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας, καί ὅτι οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικο - πολιτικές θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχαν σάν μόνιμη πρακτική ἀποστολή τή λύση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος διαμέσου τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης, δηλαδή τήν οἰκονομική καί πολιτική ἀποκατάσταση τῶν μεσαίων στρωμάτων καί τή σωτηρία τῆς πόλεως - κράτους.

Ὅπως ἡ οὐσία τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ μέση ἀναλογική διανομή τῶν ἀγαθῶν ἔτσι καί ἡ οὐσία τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι τά μεσαῖα κοινωνικά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰτί

–κατά τόν Ἄριστοτέλη– εἶναι πολυάριθμα καί συγκροτοῦν τό καλύτερο κοινωνικό στοιχεῖο γιά τήν καλύτερη ὀργάνωση τοῦ κράτους⁴⁴. Καί ὅπως ἡ μέση κατάσταση εἶναι ἀρετή γιά τό ἄτομο ἔτσι καί ἡ εὐημερία τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων εἶναι ἀρετή γιά τό κράτος⁴⁵, εὐημερία ὅμως πού μόνο ἡ διανεμητική δικαιοσύνη μπορεῖ νά δημιουργήσει καί νά ἐγγυηθεῖ. Ἐπομένως ἡ διανεμητική δικαιοσύνη εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ὑπάρξεως τῶν μεσαίων στρωμάτων, στοιχεῖο οἰκονομικο - κοινωνικῆς ἰσορροπίας. Αὐτό λοιπόν πού ἤθελε νά θεραπεύσει ὁ Ἄριστοτέλης τόν 4ο αἰώνα εἶναι ἡ οἰκονομικο - κοινωνική κρίση πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν παντελή ἔλλειψη μέσου οἰκονομικο - κοινωνικοῦ ὄρου καί τήν παράλληλη ὑπαρξη προκλητικῆς ἀνισότητος στή διανομή τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, πράγμα πού δημιούργησε μία ἐκρηκτική ἐξτρεμιστική κοινωνική πόλωση: στό ἓνα ἄκρο ἡ ἀσήμαντη μειοψηφία τῶν νεόπλουτων, στό ἄλλο ἄκρο ἡ συντριπτική πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ σέ κατάσταση δυστυχίας καί τά μεσαῖα στρώματα, τό πιό ὑγιές καί πολυπληθές⁴⁶ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, τελείως ἀπαλλοτριωμένα.

Τό σημαντικότερο συνεπῶς θέμα τῆς ἀριστοτελικῆς κοινωνιολογίας εἶναι ἡ οἰκονομική κρίση καί ἡ ἀπό αὐτή ἀπορρέουσα κοινωνικο - πολιτική ἀστάθεια· γιά τή λύση δέ τῆς κρίσεως καί τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας θεωρεῖ ὁ φιλόσοφος ἀπαραίτητο τόν κρατικό παρεμβατισμό. Δηλαδή οἱ ἐσωτερικοί ὄροι ὑπάρξεως τοῦ κράτους, ὁ τρόπος ζωῆς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, τό «εὖ ζῆν» τῶν πολιτῶν πρέπει νά εἶναι ἡ θεμελιώδης ἀρχή κάθε κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ καί τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης, γιατί χωρίς διανεμητική δικαιοσύνη δέν ὑπάρχει δίκαιος κρατικός παρεμβατισμός· οἱ πολῖτες θέλουν τό κράτος νά τοῦς ἐξασφαλίζει τήν ἀναλογική ἀμοιβαιότητα καί γιά τά θάρη καί γιά τίς ἀποδοχές, ἐάν οἱ πολῖτες δίνουν πολλά καί παίρνουν λίγα – δηλώνει ὁ Ἄριστοτέλης – τότε δέν ὑπάρχει πολιτική κοινωνία, ἀλλά σχέση κυρίων πρὸς δούλους⁴⁷. Καί ἡ κυβέρνηση πού μπορεῖ νά πραγματοποιήσει – κατά τό φιλόσοφο – τήν ἀναλογική ἀμοιβαιότητα, τή διανεμητική δικαιοσύνη εἶναι μία κυβέρνηση πού προέρχεται ἀπό τά μεσαῖα στρώματα, γιατί μία τέτοια κυβέρνηση εἶναι πιό κοντά στό λαό παρά στοὺς ὀλίγους προνομιοῦχους⁴⁸. Αὐτή δέ ἡ κυβέρνηση τῶν μεσαίων στρωμάτων, ἀποτελεῖ τήν καλύτερη καί δικαιότερη

44. *Πολιτικά* 1295 b 34-40.

45. *Πολιτικά* 1295 b 1-1296 a 2.

46. *Πολιτικά* 1295 b 36-37.

47. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1132 b 30-1133a 2.

48. *Πολιτικά* 1302a 13-14.

μορφή κρατικής - πολιτικής διακυβερνήσεως γιατί συντίθεται οργανικά από τό μέσο πολιτικό ὄρο τῶν καλύτερων στοιχείων τῆς δημοκρατίας καί τῆς ὀλιγαρχίας, μακριά ἀπό τίς ἀκρότητές τους, πού εἶναι ἡ αἰτία τῶν κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καί ἐπαναστάσεων⁴⁹. Αὐτός δέ ὁ τύπος «μικτῆς κυβερνήσεως» εἶναι τό πλέον γόνιμο ἔδαφος γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν προσόντων τοῦ ἀριστοτελικοῦ ιδεώδους πολιτικοῦ ἀνδρα πού συγκεντρώνει ἡ προσωπικότητά του τή διανεμητική δικαιοσύνη καί τό σύνολο τῶν ψυχικῶν καί διανοητικῶν ἀρετῶν: γενναιότητα, ἐγκράτεια, μεγαλοπρέπεια, γενναιοδωρία, μεγαλοψυχία, πραότητα, γλυκύτητα, μετριοπάθεια, μετριοφροσύνη⁵⁰, ἐπιστήμη⁵¹, τέχνη⁵², φρόνηση ἢ πρακτική σοφία⁵³, διαισθητική λογική⁵⁴ καί θεωρητική σοφία⁵⁵, δηλαδή πρόκειται γιά ἕνα πολιτικό μᾶλλον «πλατωνικό φιλόσοφο» μέ ρεαλιστικούς ὅμως κοινωνικο - πολιτικούς σκοπούς, πού ζεῖ ἀπλά καί ἐργάζεται συνεχῶς γιά τό «εὖ ζῆν» τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

Τό κράτος λοιπόν γιά τόν Ἄριστοτέλη εἶναι οὐσιαστικά ἕνα παρεμβατικό καί διανεμητικό κράτος πού διανέμει τό κοινωνικό προϊόν, τίς τιμές καί τίς κοινωνικές θέσεις ἀναλογικά, σύμφωνα μέ τήν ἀξία τοῦ κάθε πολίτη βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ μέσου ὄρου, ἀποκλείοντας ἔτσι τά ἄκρα, δηλαδή τό κράτος ἀνήκει σέ ὅλους, συνεπῶς πρέπει νά παρεμβαίνει μέ βάση τή διανεμητική δικαιοσύνη γιά νά κρατάει κατά προσέγγιση ἴσο τό ζυγό, ἐξασφαλίζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο τό ὑλικό καί πνευματικό «εὖ ζῆν» τῶν πολιτῶν. Ἐπομένως τό «εὖ ζῆν» νοεῖται γιά τόν Ἄριστοτέλη ὡς τό «εὖ ζῆν» τοῦ ἀνθρώπου σάν οἰκονομικοῦ, κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ὄντος καί ὄχι ὡς τό «εὖ ζῆν» τοῦ ἀνθρώπου σάν ὄντος ἀπομονωμένου, ἀδρανοῦς, ὄνειροπόλου καί ἀσκητικοῦ. Εἶναι μέσα στή πολιτική κοινωνία, μέσα στό κράτος πού ὁ ἀνθρώπος σάν ζωντανός ὀργανισμός δείχνει καθημερινά τίς ἀπαραίτητες ιδιότητές του διά τῆς συμμετοχῆς του στήν οἰκονομική, κοι-

49. *Πολιτικά* 1266 b 37-1267 a 1 καί 1302 b 5-1303 b 17 καί *Ἠθικά Νικομάχεια* 1131.a 22-23.

50. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1129 b 20-25 καί 1115a 4|κ.ε.

51. Εἶναι ἡ ἰκανότητα ἀποδείξεως τοῦ συλλογισμοῦ. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1139b 15-34.

52. Εἶναι οἱ ὠφέλιμες καί οἱ καλές τέχνες· τέχνη εἶναι ἡ ἰκανότητα παραγωγῆς καί δημιουργίας βάσει ἀκριβῶν κανόνων. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1140.a.1-24.

53. Εἶναι ἡ ἰκανότητα νά διακρίνουμε τί εἶναι καλό καί τί εἶναι κακό γιά τό ἄτομο καί γιά τό σύνολο τῶν ἀτόμων. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1140a.25-1140 b.30.

54. Ἡ ἐπαγωγική σύλληψη ἀπό τό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς γενικῆς ἀλήθειας. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1140.b.31-1141.a.9.

55. Εἶναι ἡ ἐνότητα τῆς διαισθήσεως μέ τήν ἐπιστήμη καί ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται στή φιλοσοφία· χρησιμοποιεῖται στά μαθηματικά, φυσικές ἐπιστῆμες καί μεταφυσική. *Ἠθικά Νικομάχεια* 1142.a.17-18 καί 1141.a.9-1141 b.8 καί *Μεταφυσικά* 1826 a.13-23. Βλ. Ἐπίσης *Ἠθικά Νικομάχεια*, ὁλόκληρο τό Βιβλίο Χ(10).

νωνική και πολιτική ζωή και δράση, τῆς ὁποίας τελικός σκοπός εἶναι τό «εὖ ζῆν». Γιά τό Σταγειρίτη συνεπῶς τό «εὖ ζῆν» δέν εἶναι ἀποκλειστικά μία ψυχική και πνευματική ἀπόλαυση αὐτή καθ' ἑαυτή, τουναντίον εἶναι ψυχική - πνευματική ἀπόλαυση προϊόν τῆς πραγματικῆς λογικῆς ὕλικῆς ἀπολάυσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, παράγωγο τῆς δραστήριας ἀντιμετωπίσεως ἀπό μέρος τῶν πολιτῶν τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτικῶν και πνευματικῶν ζητημάτων τοῦ κράτους τά ὁποῖα τούς γαλθανίζουν τό χαρακτήρα και τήν ψυχή, και τούς καθιστοῦν ἠθικά γενναίους γιά νά ἀντιμετωπίζουν μέ ψυχική ἡρεμία και μετριοφροσύνη τόσο τίς ἐπιτυχίες ὅσο και τίς ἀποτυχίες τῆς κοινωνικῆς και ἀτομικῆς τους ζωῆς⁵⁶. Αὐτό τό ρεαλιστικό κοινωνικό πλαίσιο εἶναι λοιπόν ὁ τομέας τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης, οἰκονομικο - κοινωνικῆς και πολιτικο - νομικῆς συλλήψεως τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τή διατήρηση ἢ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας και πολιτικῆς σταθερότητας.

Τέλος, σάν ἓνα εἶδος συμπεράσματος ἔχουμε νά συνοψίσουμε και νά προσθέσουμε ὅτι ἡ θεωρία τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης και τοῦ μέσου ὄρου ἔχει μία ὀρισμένη σπουδαιότητα και πρωτοτυπία γιά τήν κοινωνιολογία, τή γενική θεωρία τοῦ κράτους και τοῦ δικαίου, και τήν πολιτική οἰκονομία. Πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης διά τῆς θεωρίας τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης και τοῦ μέσου ὄρου μᾶς δίνει μία νέα ἔννοια τοῦ κράτους βαθύτατα κοινωνική, δηλαδή τό κράτος εἶναι μία ὀργάνωση κοινωνικο - πολιτική πού πρέπει νά θεωρεῖ τούς πολίτες μᾶλλον σάν «μετόχους» παρά σάν φορολογουμένους. Ὁ ρόλος τοῦ διανεμητικοῦ κράτους εἶναι ὁ ρόλος δημοσίας συμπαραστάσεως γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν διά τῆς κατά προσέγγιση ἀναλογικῆς διανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου σύμφωνα μέ τήν ἀξία τοῦ κάθε ἀτόμου, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν διανοητικῶν ἱκανοτήτων και τῆς ἠθικῆς ὑποστάσεως τῶν πολιτῶν μέ σκοπό τήν πραγματοποίηση τοῦ κοινῶ ἀγαθοῦ.

Ἡ κοινωνικο - πολιτική αὐτή θεώρηση τοῦ Ἀριστοτέλη, χωρίς ἀμφιβολία, ἀποτελεῖ μία πολύτιμη διδασκαλία ὄχι μόνο γιά τήν κοινωνική ἀποστολή τοῦ κράτους, ἀλλά και τήν κοινωνική ἀποστολή τοῦ δικαίου. Ἐάν ὁ ἄνθρωπος – δηλώνει ὁ φιλόσοφος – εἶναι πράγματι ἀπό τήν ἀποψη τῆς τελειότητος τό καλύτερο τῶν ζωντανῶν ὄντων, εἶναι ἐπίσης τό χειρότερο ὄλων ὅταν διακόπτει κάθε σχέση μέ τό νόμο και τή συνείδηση τοῦ δικαίου. Ἀπ' αὐτήν τή θεβαίωση προκύπτει ὅτι τό δίκαιο εἶναι μόνο κάτι τό ἀνθρώπινο και ἐντοπίζεται ἀποκλειστικά μέσα στήν ἀνθρώπινη κοινω-

56. Ἡθικά Νικομάχεια 1100 b 1101 a 2.

νία, ή δικαιοσύνη λοιπόν είναι ένα καθαρά ανθρώπινο φαινόμενο⁵⁷. Συνεπώς ή διανεμητική δικαιοσύνη έχει μία ειδική νομική σημασία γιατί υπεισέρχεται κατευθείαν στην ουσία του νόμου, στό περιεχόμενό του για να κρίνει αυτό πού είναι πραγματικά δίκαιο ή πραγματικά άδικο, δηλαδή ό Άριστοτέλης δέν είναι ένας είδωλολάτρης του νόμου, τουναντίον χαρακτηρίζει τούς νόμους σάν καλούς ή κακούς σύμφωνα μέ τό συγκεκριμένο περιεχόμενό τους και σύμφωνα μέ τή συγκεκριμένη περίπτωση⁵⁸.

Έπειδή όμως τό κύριο χαρακτηριστικό τής διανεμητικής δικαιοσύνης είναι ή αναλογική άμοιβαιότητα, όχι όμως υπό τήν έννοια τών Πυθαγορείων δηλαδή σάν μία άπλή ταυτόσημη αντίδραση στή δράση, αλλά σάν μία αναλογική ισότητα ύπολογισμένη μέ βάση τήν άξία τών συμμετεχόντων («μετόχων»), αυτό σημαίνει ότι ή διανεμητική δικαιοσύνη παίζει έναν πολύ σπουδαίο πολιτικό και οικονομικό ρόλο: πολιτικό γιατί έξασφαλίζει τήν ένότητα τών πολιτών και οικονομικό γιατί είναι ή θεμελιώδης άρχή κάθε άνταλλαγής έμπορευμάτων και ύπηρεσιών⁵⁹. Αυτή ή έννοια τής άνταλλακτικής αναλογικής άμοιβαιότητας δείχνει ότι τά έξωτερικά ύλικά αγαθά, πού είναι τομέας έφαρμογής τής διανεμητικής δικαιοσύνης, αποτελούνται οικονομικώς από διαφορετικές άξίες χρήσεως οί όποιες άνταλλασσόμενες μέ βάση τήν αναλογική άνταλλακτική άξία⁶⁰ συμβάλλουν στην περιοδική οικονομική ίσορροπία, στην περιοδική πολιτική ένότητα και στην περιοδική κοινωνική άρμονία.

Ό Άριστοτέλης ό φιλόσοφος, ή πιο καθολική έπιστημονική προσωπικότητα τής αρχαιότητας, ό πιο μεγάλος έγκυκλοπαιδικός τής ιστορίας του πνευματικού πολιτισμού, ό ιδρυτής τής έπιστημονικής μεθόδου τής λογικής, είναι λοιπόν διά τής θεωρίας του τής διανεμητικής δικαιοσύνης ένα είδος νατουραλιστή τής κοινωνιολογίας, τής οικονομίας, του δικαίου και τής πολιτικής, πού τονίζει τό πραγματικό, τό συγκεκριμένο και άπομακρύνει τό ιδεατό, τό μεταφυσικό και ουτοπικό του δασκάλου του Πλάτωνα από τήν κοινωνική και πολιτική ζωή. Αυτό τό διαφορετικό τρόπο σκέψεως μεταξύ δασκάλου και μαθητή, μεταξύ τών δύο μεγάλων φιλοσόφων του αρχαίου κόσμου, μάς τόν δίνει μέ άπαράμιλλη αισθητική ακρίβεια ή καλλιτεχνική μεγαλοφυΐα τής Ίταλικής Αναγεννήσεως: Έπί του άνεπανάληπτου και άμίμητου φρέσκου πού τιτλοφορείται ή «Σχολή τών Άθηνών» ή ή «Φιλοσοφία», άριστούργημα τής ζωγραφικής του Ραφαέλ στό Βατικανό,

57. *Ήθικά Νικομάχεια* 1137 a.30.

58. *Ήθικά Νικομάχεια* 1129 b 24-25.

59. *Ήθικά Νικομάχεια* 1132 b 1133 b 28 και *Πολιτικά* 1261 a 30-31.

60. *Πολιτικά* 1257 a 6-15.

ὁ ἀρχηγός τῆς Σχολῆς τῆς Ρώμης ἀπεικονίζει ὀρισμένους ἀπό τούς κυριότερους Ἑλληνας διανοητές ἰσταμένους στίς βαθμίδες καί ὑπό τό περιστύλιο ἑνός ναοῦ: Ὁ Πλάτωνας εἶναι ζωγραφισμένος νά δείχνει μέ τό χέρι του τόν οὐρανό, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ζωγραφισμένος νά δείχνει μέ τό χέρι του τή γῆ.